

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا
سال بیست و چهارم، دوره جدید، شماره ۲۲، پیاپی ۱۱۲، تابستان ۱۳۹۳

بررسی و تحلیل آرامگاه‌های منسوب به اخلاف امام کاظم (ع) در رودبار قصران (با تکیه بر مطالعه‌ی اسناد خطی و بررسی‌های میدانی)

میثم علیی^۱
محمدحسن ذال^۲

تاریخ دریافت: ۹۲/۲/۱۶

تاریخ تصویب: ۹۳/۲/۳۱

چکیده

شمال ری به دلیل کوهستانی و صعب‌العبور بودن، در آشوب‌ها پناهگاه ساکنان مناطق رودبار قصران خارج و مخالفان سیاسی خلافت اموی و عباسی قلمداد می‌شد. اخلاف پیامبر، نوادگان امامان شیعه و علویان، بزرگ‌ترین گروه مهاجران معارض خلافت به این منطقه بودند. در این ناحیه بیش از سی امامزاده وجود دارد که نیمی از آن‌ها در رودبار قصران واقع شده‌اند. در پژوهش حاضر، یازده نمونه از آرامگاه‌های منسوب به اخلاف امام موسی کاظم (ع) در منطقه‌ی رودبار قصران را بررسی می‌کنیم. داده‌های پژوهش را با

۱. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس و نویسنده‌ی مسئول. meissam.aliei@gmail.com
۲. استادیار گروه مدیریت گردشگری، دانشکده‌ی علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران. m.zaal@umz.ac.ir

روش مطالعات اسنادی و بررسی‌های میدانی گردآوری کرده‌ایم. نتایج نشان می‌دهد که کتب نسب‌شناسی از یک سو منابع انتساب این امامزادگان به امام موسی کاظم (ع) به‌شمار می‌روند و از سوی دیگر سرشار از تناقض هستند. اشتباه در خوانش کلمات و نام‌جای‌ها موجب انتساب نادرست برخی امامزاده‌ها به برخی مناطق شده است. تشابه اسمی امامزادگان نسب‌شناسی آن‌ها را با مشکل مواجه کرده و وجود نام‌های ایرانی نشان‌دهنده‌ی تغییرات اساسی در این منابع است.

واژگان کلیدی: نسب‌شناسی، اخلاف امام کاظم (ع)، رودبار قصران، آرامگاه‌ها.

۱. مقدمه

دوران امامت امامان شیعی، از دیدگاه سیاسی بسیار متلاطم بوده است؛ برای نمونه، تغییر شرایط سیاسی و اجتماعی دوران امام کاظم و امام رضا (ع)، تغییر شیوه‌ی حکومت عباسیان، تغییر مرکز خلافت، ولایت‌عهدی امام رضا و ... سبب مهاجرت سادات از عراق و حجاز به فلات ایران و سرزمین‌های دیگر شد.

این مهاجرت‌ها، در برهه‌های مختلف تاریخی به سمت ایران و شرق رخ دادند. بیشتر مهاجران از فرزندان امام حسن مجتبی (ع)، امام سجاد (ع)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) بودند. این مهاجرت‌ها در بعضی مقاطع زمانی بیشتر صورت می‌گرفتند؛ برای نمونه، کشتار حجاج بن یوسف (۷۵ - ۹۵ ه.ق) در دوران امام سجاد (ع)، یکی از دلایل افزایش این‌گونه مهاجرت‌ها محسوب می‌شود (نجفی، ۱۳۹۰: ۳۵). در زمان ولایت‌عهدی امام رضا (ع) نیز مهاجرت‌ها افزایش یافت (بووا، ۱۳۶۵). در تاریخ رویان آمده است:

فی‌الجمله سادات علویه [به] سبب آوازه‌ی ولایت‌عهد و حکومت امام رضا (ع) روی بدین طرف نهاده‌اند و او را بیست‌ویک برادر بودند با چندین برادرزادگان و بنی‌اعمام از بنی‌حسن و

بنی حسین. این‌ها به ری و نواحی عراق و قومن رسیدند [مأمون] که با آن همه عهد که کرده بود، به آخر گذر کرد و زهر در انگور تعبیه کرده و خورد رضای معصوم داد (آملی، ۱۳۴۸: ۸۰).

گروه پرجمعیت دیگری که برای دیدار امام رضا (ع) حرکت کردند، کاروان احمد بن موسی شاهچراغ با برادران و بسیاری از سادات بود که در شیراز، حاکم مأمون مانع آنان شد و به جنگ، درگیری و کشته شدن بسیاری منجر شد. دیگری قافله‌ی حضرت فاطمه‌ی معصومه (س) با صدها نفر از سادات بود که به دلیل ممانعت از ورود آنان در ساوه، درگیری و نبرد رخ داد و عده‌ای از سادات شهید و مجروح شدند (نجفی، ۱۳۹۰: ۳۵-۳۶). وجود قیام‌هایی مانند یحیی عمر حسینی در کوفه در سال ۲۴۹ه.ق و سرکوبی آن توسط خلیفه مستعین (۲۴۸-۲۵۲ق)، باعث مهاجرت بیشتر سادات، به‌ویژه به شمال ایران شد (ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰: ۲۲۷-۲۲۸).

دلیل دیگر تسریع این مهاجرت‌ها، تشکیل حکومت علویان در شمال ایران، به رهبری حسن بن زید (۲۵۰ه.ق) بود (حاجی خلیفه، ۱۳۷۶: ۶۷) که سبب هموار شدن راه نفوذ قطعی اسلام و گسترش فرهنگ شیعی در این مناطق شد (ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰: ۲۲۹-۲۳۳؛ حکیمیان، ۱۳۶۸: ۷۱)؛ بنابراین، سلسله‌ای از وقایع سیاسی در سده‌های نخستین اسلامی، موجب مهاجرت شمار زیادی از فرزندان ائمه‌ی اطهار به سمت ایران و مناطق امن کوهستانی، همچون کوهستان‌های البرز شد. همه‌ی منابع تاریخی کلیت این وقایع سیاسی و مهاجرت‌ها را شهادت می‌دهند. پس از شهادت و مرگ این بزرگان، مقابر و آرامگاه‌هایی برای آن‌ها ساخته می‌شد که مورد احترام ساکنان محلی و سایر ارادتمندان قرار می‌گرفت. در منطقه‌ی مورد پژوهش نیز آرامگاه‌های فراوانی از این دست وجود دارد که بسیاری از آن‌ها به اخلاف امام موسی کاظم (ع) منتسب هستند. سؤال اصلی پژوهش این است که صحت و دقت اسناد موجود در انتساب صاحبان این آرامگاه‌ها به امامان برحق تا چه اندازه است.

۲. جغرافیا و پیشینه‌ی تاریخی منطقه‌ی مورد مطالعه

شمیران کنونی به دو بخش تقسیم می‌شود؛ بخش نخست ناحیه‌ی جنوب البرز مرکزی است که به قصران^۱ خارج معروف است و بخش دوم مناطق لابه‌لای دره‌ها و قله‌های البرز مرکزی در شمال و شمال شرقی توچال و جنوبی‌ترین بخش البرز مرکزی است که قصران داخل خوانده می‌شود. قصران داخل به دو بخش لواسانات در شرق و رودبارقصران در غرب تقسیم می‌شود. رودبارقصران شامل شهرهای اوشان، فشم، میگون (قصران) و دهستان رودبارقصران، به مرکزیت روستای حاجی آباد است (محمودیان و دیگران، ۱۳۸۱: ۵۸-۷۰). برخی از روستاهای این بخش عبارت‌اند از: آبنیک، گرمابدر، لالان، رودک و زایگان (شکل ۱).

ناحیه‌ی شرقی و شمال شرقی رودبارقصران به بخش لواسانات محدود می‌شود. ناحیه‌ی شکرآب در غرب، گردنه‌ی دیزین در شمال غرب و بخش‌های جنوبی البرز مرکزی در جنوب رودبارقصران داخل واقع شده‌اند (پازوکی، ۱۳۸۱: ۱۰۵) (شکل ۲).

در متون تاریخی - جغرافیایی، بارها از قصران، به‌عنوان یکی از نواحی یا رستاق‌های ری یاد شده است. جغرافی دانان و مورخان چون استخری [اصطخری] در *ممالک و مسالک* (قرن چهارم)، ابن حوقل در *صورة الارض* (قرن چهارم)، مقدسی در *احسن التقاسیم* (قرن چهارم)، یاقوت حموی در *المشترک وضعاً و المفترق صقماً* (قرن ششم و هفتم)، زکریای قزوینی در *آثارالبلاد* (قرن هفتم)، حمدالله مستوفی در *نزهةالقلوب* (قرن هشتم)، اعتمادالسلطنه در *مرآةالبلدان* (قرن سیزدهم) و... از قصران سخن گفته‌اند.

در گذشته، این ناحیه به‌دلیل موقعیت استراتژیک خود، پناهگاه ساکنان رودبارقصران خارج هنگام جنگ‌ها بود و در صدر اسلام، مأمون نوادگان پیامبر (ص) از غضب دستگاه خلافت به‌شمار می‌رفت؛ بنابراین مدفن بسیاری از امامزادگان برجسته‌ی شیعی در این منطقه قرار دارد.

دوره‌ی حضور علویان، مهم‌ترین و پرتنش‌ترین دوره در تاریخ قصران است. با شکل‌گیری این حکومت، شیعیان مجال ظهور رسمی یافتند. عده‌ای از آنان قبلاً در زمان

۱. معرب کوهسران (کوهستان).

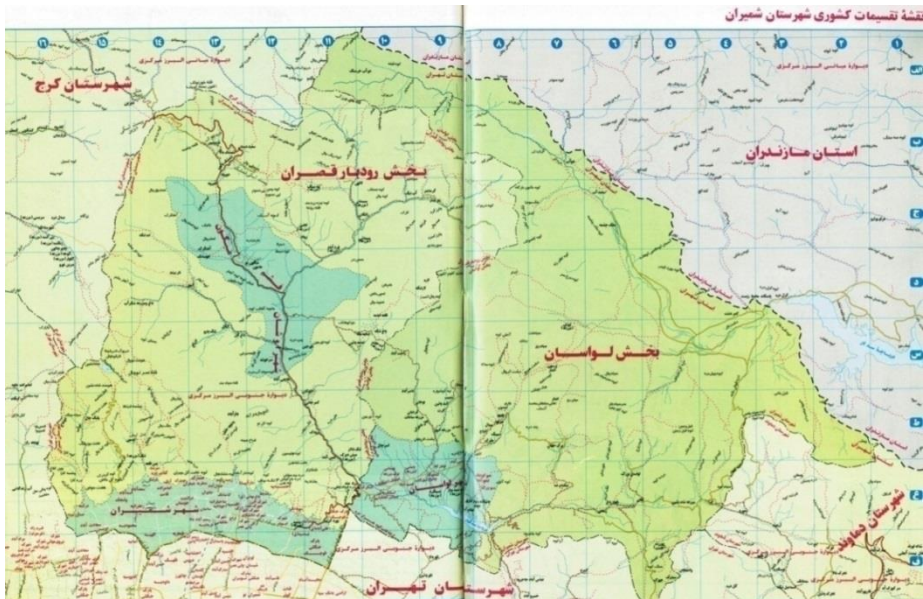
ولایت عهدی امام رضا (ع) به خراسان مهاجرت کرده بودند. در سال ۲۵۰ ه.ق، حسن بن زید، از نوادگان امام حسن مجتبی (ع)، حکومت علویان طبرستان را پایه ریزی کرد. مازندران، قصران، ری و قزوین جزو قلمروی این حکومت بودند (ابن اسفندیار، ۱۳۲۰: ۲۲۹-۲۳۳؛ حکیمیان، ۱۳۶۸: ۷۹-۸۰؛ رابینو، ۱۳۱۹: ۲۲-۲۳). منطقه‌ی قصران نیز به دلیل کوهستانی بودن، پناهگاه مخالفان شد؛ برای نمونه هنگام حمله‌ی محمود غزنوی به ری، فناخسرو بن مجدالدوله بن بویه [دیلمی] به قلعه‌های مستحکم شمال ری [قصران] پناه برد (ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۴۰۱). اسماعیلیان نیز قلعه‌های بسیاری همچون شمیران، رودبار قصران، لار قصران و انبامه [امامه] را در ارتفاعات البرز و منطقه‌ی رودبار قصران به تصرف خود درآوردند و به ستیز با سلجوقیان پرداختند (ستوده، ۱۳۴۵: ۱-۲). بعدها سلسله‌های مختلفی، مانند مرعشیان، این نواحی را تصرف کردند (مرعشی، ۱۳۶۱: ۲۱۲). با این اوصاف، قصران یکی از مناطق استراتژیک مهم ایران به شمار می‌آید که امکان پناهندگی معارضان را فراهم می‌آورد.

۳. پیشینه‌ی پژوهش

پژوهش‌های اندکی در مورد منطقه‌ی قصران انجام شده است. قدیمی‌ترین تحقیق درباره‌ی این منطقه، نسخه‌ی خطی «جغرافیای دره رودبار قصران» (در کتابخانه‌ی ملی)، اثر میرزا محمد مهندس، متعلق به عصر قاجار است که به برخی از اماکن مقدس ناحیه اشارات گذرایی دارد. کامل‌ترین تحقیق را مرحوم حسین کریمان با نام «قصران (کوهسرا)» در دو مجلد در سال ۱۳۵۶ انجام داده است و سپس افرادی چون پازوکی (۱۳۸۲)، سروقدی (۱۳۸۶)، آقاشریف (بی‌تا) و نجفی (۱۳۹۰) پژوهش‌هایی را انجام داده‌اند. تاکنون تحقیق جامع و مستقلی در مورد امامزادگان این ناحیه انجام نشده است. در پژوهش‌های مؤسسه‌ی ایران‌شناسی در مورد امامزادگان استان‌های تهران و البرز (حبیبی، ۱۳۸۹) نیز به ناحیه‌ی قصران توجه نشده است. برخی از نسخ خطی به نواحی قصران اشاره کرده‌اند که اشتباهاتی در خوانش یا استنساخ برخی کلمات خاص آن‌ها وجود دارد.

۴. روش‌شناسی

هدف از بررسی پژوهش حاضر، تحلیل و معرفی برخی از آرامگاه‌های منطقه‌ی رودبار قصران است. در میان بیش از سی امامزاده‌ی این نواحی، نیمی از آن‌ها در بخش رودبار قصران واقع شده‌اند و یازده نمونه از اخلاف امام موسی کاظم (ع) محسوب می‌شوند که در پژوهش حاضر آن‌ها را بررسی، معرفی و تحلیل کردیم. داده‌های پژوهش را به روش مطالعات اسنادی و بررسی‌های میدانی گردآوری کردیم و برای این کار بسیاری از نسخ خطی، نسب‌شناسی‌ها و پژوهش‌های معاصر را مورد مطالعه قرار دادیم. برای تکمیل مطالعات اسنادی، به مدت شش ماه بررسی‌های میدانی انجام دادیم. در نهایت، داده‌های حاصل از بررسی‌های اسنادی و میدانی را با هم تطبیق دادیم و با روش تحلیل نظری تفسیر کردیم.

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی رودبار قصران در شهرستان شمیران
(محمودیان و دیگران، ۱۳۸۱)

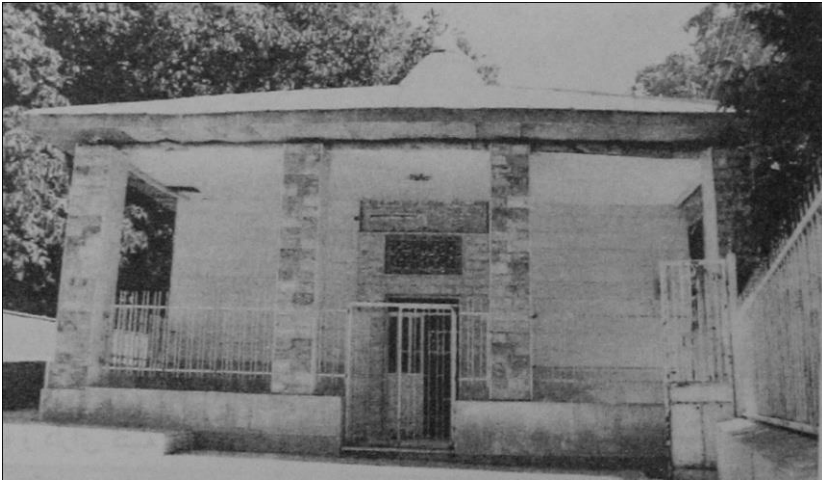

شکل ۲: موقعیت منطقه‌ی مورد مطالعه
(گروه علوم اجتماعی دانشگاه تهران، ۴۷-۱۳۴۸)

۵. معرفی یافته‌های پژوهش

۵-۱. شاهزاده حسین امامه بالا

این بنا در بافت قدیم روستای امامه، در پانزده کیلومتری فشم واقع شده است (شکل ۳). در زیارتنامه‌ی بقعه آمده است: «شاهزاده حسین ملقب به میرعلی بن شمس‌الدین بن علی بن محمد بن هادی بن مهدی بن نوروز بن محسن بن امام موسی بن جعفر الکاظم» (سروقدی، ۱۳۸۶: ۱۶۲). ظاهراً در بقعه، سنگ قبری به دست آمده که روی آن عبارت «میرعلی بن شمس‌الدین بن یغفور» و تاریخ ۹۰۷ شمسی [؟] نوشته شده بود. صادق انیسی (راوی) معتقد است که امامزاده از دست دشمنان به این منطقه پناه آورده و سپس به شهادت رسیده است (آقاشریف، [بی تا]).

شکل ۳: امامزاده شاهزاده حسین امام‌های بالا
(پازوکی، ۱۳۸۲: ۳۲۹)

این فرد به نوروزبن محسن بن امام کاظم (ع) منسوب شده است. در بحارالانوار (مجلسی، ۱۳۵۵: ۲۵۷ و ۲۷۰)، عمده‌الطالب (ابن‌عنه، ۱۳۸۱: ۱۹۷-۱۹۸)، حیب‌السیر (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۸۱/۲) و منتهی‌الآمال (قمی، ۱۳۶۸: ۸۲۳-۸۲۴) نام محسن ثبت نشده است. در تاریخ‌گزیده از محسن بن موسی‌الکاظم نام رفته و یادآوری شده است که مزار وی در فراهان و به «زاهد محسن» مشهور است (مستوفی، ۱۳۶۴: ۲۰۴-۲۰۵). در بررسی نسخ خطی موسوم به «بهرالانصاب»، «بهره‌نصاب»، «بحرالانساب» و «کنزالانساب» مشخص شد که آن‌ها منبع اصلی پژوهش‌های امامزادگان در ناحیه هستند.^۱ در نسخه‌ی مورخ ۱۲۰۸ق (در این پژوهش: «الف»)، در صفحه‌ی مقابل ۵۸ آمده است که محسن بن موسی‌الکاظم یازده فرزند، از جمله نوروز، فیروز و ... داشت. در نسخه‌ی ۱۲۳۸ق، بدون شماره صفحه (در این پژوهش: «ب») نیز تعداد فرزندان محسن بن موسی یازده عدد ذکر شده است. در نسخه‌ی ۱۲۸۳، صفحه‌ی ۶۷ (موسوم به «ج»)، نام فرزندان محسن از، حاضر

۱. در این نسخ، اشتباهات فاحشی وجود دارد که تکیه و اعتماد به آن‌ها را با تردید مواجه می‌کند. در ادامه‌ی مقاله به برخی از این اشکالات اشاره می‌شود.

و ابوذر است و نهایتاً در نسخه‌ی قرن چهارده، صفحه‌ی ۸۲ (در این پژوهش: «د»)^۱ نیز آمده است که محسن بن موسی یازده فرزند، از جمله نوروز، فیروز و... داشته است. نکته‌ی مبهم این است که در نسخه‌ی «ج» آمده است که عبدالله ثانی بن موسی الکاظم یازده فرزند، از جمله نوروز و فیروز داشته است. در سه نسخه، نام فرزندان نوروز مهدی، هادی و عبدالله ذکر شده است و در نسخه‌ی «ج»، این سه نفر جزو فرزندان نوروز بن عبدالله ثانی بن موسی الکاظم به شمار می‌روند. با فرض اینکه در ثبت اسامی نسخه‌ی «ج» اشتباه رخ داده است، طبق سه نسخه‌ی دیگر، نوروز فرزند محسن بن موسی الکاظم محسوب می‌شود؛ اما نام‌های ایرانی نوروز، فیروز و جمشید بن عمران بن موسی الکاظم (نسخه‌ی «ج» صفحه‌ی ۶۸) غیرمتعارف به نظر می‌رسد.

همچنین در گزارش اعتماد السلطنه از سفر ناصرالدین شاه قاجار به منطقه‌ی امامه آمده است که تربت شاهزاده حسین «تربت و زیارتنامه نداشت» (کریمان، ۱۳۵۶: ۴۳۶/۱)؛ بنابراین احتمالاً زیارتنامه‌ی این مرقد در ادوار بعدی تدوین شده است.

۲-۵. امامزاده نور امامه‌ی پایین

این امامزاده، در روستای امامه‌ی پایین قرار گرفته است (نجفی، ۱۳۹۰: ۱۷۹ و ۱۸۹). شجره‌ی آن حضرت در زیارتنامه این گونه آمده است: «السلام علیک یا نورالله بن عبدالله بن قاسم بن شمس الدین بن علی بن یوسف بن محمد بن عباس بن علی بن مهدی بن نورالله بن محسن بن حضرت موسی کاظم علیه السلام» (کریمان، ۱۳۵۶: ۴۳۵-۴۳۶).

۲. در بررسی‌های انجام شده، با نسخه‌های دیگری از بحرالانساب مربوط به ادوار مختلف روبه‌رو شدیم که بیشتر مطالب آن‌ها مشابه نسخه‌های «الف»، «ب»، «ج» و «د» است. در بخش‌های بعدی، متناسب با موارد مورد نظر به این نسخ نیز اشاره خواهیم کرد. برای بحث مبسوط درباره‌ی این نسخه‌ها، نک: بخش تحلیل و بررسی.

شکل ۴: امامزاده نور امامه پایین
(پازوکی، ۱۳۸۲: ۳۳۴)

نام وی «نورالله بن عبدالله بن ... نورالله بن محسن بن موسی الکاظم (ع)» ذکر شده است (سیزده پشت تا امام کاظم). در نسخه‌ی «الف»، در صفحه‌ی مقابل ۵۸، در ذکر اسامی فرزندان محسن بن موسی الکاظم (ع)، نامی از نورالله دیده نمی‌شود؛ همچنین در نسخه‌ی «ب»، بدون شماره‌ی صفحه، ذیل مجلس هفتم در ذکر اخبار امام موسی الکاظم (ع)، در نسخه‌ی «ج»، صفحه‌ی ۶۷ و در نسخه‌ی «د»، صفحه‌ی ۸۱، دلیل انتساب نام نورالله به محسن بن موسی مشخص نیست. در نسخ نامبرده، اسامی مانند «عون‌الله» یا «هیبت‌الله» دیده می‌شود که احتمالاً در کتابت نام‌ها اشتباه رخ داده است.

۳-۵. امامزاده عبدالله لالون (لالان)

امامزاده عبدالله، در نه کیلومتری شمال شرقی فشم و در شرق ارتفاعات جنوبی دره‌ی لالون قرار دارد (شکل ۳). روی سنگ قبر این امامزاده آمده است که «امامزاده عبدالله از فرزندان فضل بن امام رضا (ع) است». «جعفر و عبدالله از مدینه روی به ولایت رودبار قصران نهادند، چون به موضع لالان رسیدند، ایشان را شهید کردند» (سروقدی، ۱۳۸۶: ۱۶۴).

درباره‌ی فرزندان امام رضا (ع)، در تاریخ‌گزیده آمده است: «رضا را پنج پسر بود: محمدجواد، جعفر، حسین که به قزوین مدفون است، علی، حسن و یک دختر» (مستوفی، ۱۳۶۴: ۲۰۵). در عمده‌الطالب آمده است: «له ثلاثه اولاد موسی و محمد و فاطمه» (ابن‌عنبه، ۱۳۸۱: ۱۹۸). در جلد دوم حیب‌السیر آمده است: «به قول اکثر ارباب خبر آن امام عالی‌گهر پنج پسر داشته و یک دختر و اسامی ایشان اینست محمدتقی، حسن، جعفر، ابراهیم، حسین و عایشه و بعضی از مورخان چنان عقیده دارند که امام هشتم را غیر از محمدتقی علیه‌السلام ولدی نبوده» (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۹۱/۲).

صاحب‌اعلام‌الوری می‌نویسد: «حضرت رضا (ع) جز ابو جعفر جواد فرزند دیگری نداشت» (طبرسی، ۱۳۹۰: ۴۵۸). در بحارالانوار نیز آمده است: «گفته‌اند حضرت رضا علیه‌السلام فرزندی جز پسرش امام محمدتقی نداشت، چنانکه در ارشاد می‌نویسد. ولی بنا بقول صحیح‌تر اینست که چند فرزند داشته. چند نفر از علمای اهل سنت نوشته‌اند که پنج پسر و یک دختر داشته است: محمدقانع، حسن، جعفر، ابراهیم، حسین، عایشه. در بعضی از کتاب‌های انساب بعضی از آن‌ها را دارای فرزند دانسته‌اند» (مجلسی، ۱۳۵۵: ۲۸۸/۴۸). در این کتاب از قول نویسنده‌ی مناقب آمده است که «[امام رضا] با پدرش ۲۹ سال و چند ماه بود، بعد از پدر بیست سال امامتش طول کشید. فقط یک فرزند داشت، همان امام محمدتقی علیه‌السلام ملقب به امین» (مجلسی، ۱۳۸۰: ۱۰/۴۹). در منابع دیگر، نام‌های دیگری برای فرزندان امام رضا (ع) ذکر شده است:

در کشف‌الغمه: ج ۳ ص ۹۰- محمدبن طلحه گفت اولاد حضرت رضا شش نفر بودند پنج پسر داشت و یک دختر اسامی فرزندان محمدقانع، حسن، جعفر، ابراهیم، حسین و عایشه بود. عبدالعزیزبن اخضر گفت: حضرت رضا پنج پسر داشت و یک دختر به نام‌های: محمد امام، ابو محمد حسن، جعفر، ابراهیم، حسین و عایشه. نقل از دلایل حمیری است که حنان‌بن سدیر گفت: به حضرت رضا علیه‌السلام عرض کردم، ممکن است امام فرزند نداشته باشد، فرمود: برای من جز یک فرزند متولد نخواهد شد، ولی از نسل او گروه زیادی به وجود می‌آیند. ابو خدش گفت: این حدیث را سی سال است، شنیده‌ام. در الدر می‌نویسد: حضرت رضا از دنیا رفت، در حالی که فرزندی جز ابو جعفر محمدبن علی علیهم‌السلام نداشت که در روز فوت پدر هفت سال و چند ماه داشت (همان: ۲۱۶).

در تهذیب حدائق‌الالباب پنج نفر ذکر شده است: علی، حسن، حسین، موسی، محمدالتقی الجواد (شریف: ۱۴۳۱: ۳۰۶). در منتهی‌الآمال نیز آمده است که آن حضرت احتمالاً بیش از یک فرزند داشته است (قمی، ۱۳۶۸: ۹۲۳-۹۲۴).

شکل ۵: امامزاده عبدالله لالان (لالون)

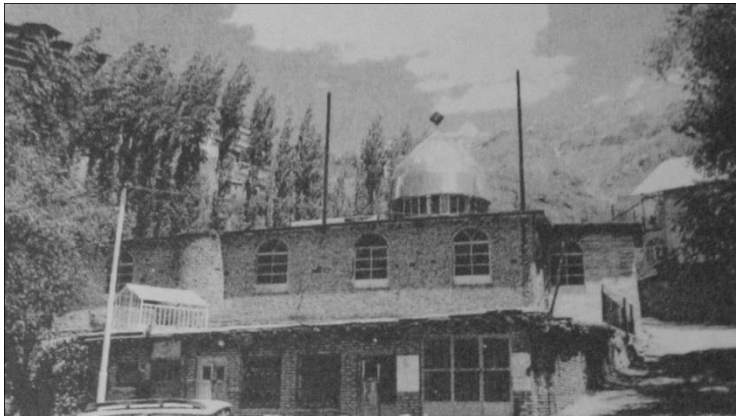
(پازوکی، ۱۳۸۲: ۳۵۳)

در نسخه‌ی «الف» بحر‌الانساب آمده است که آن حضرت هشت فرزند داشته است: محمدتقی، هادی، علی‌النقی، حسین، یعقوب، ابراهیم، فضل و جعفر (صفحه‌ی مقابل ۸۹). در نسخه‌های «ب»، «ج» و «د» نیز همین اسامی دیده می‌شود. در هیچ‌یک از منابع غیر از بحر‌الانساب‌ها، نامی از فضل به‌عنوان فرزند امام رضا (ع) برده نشده است. فقط در نسخه‌های بحر‌الانساب، مثلاً نسخه‌ی «الف»، صفحه‌ی مقابل ۹۱ آمده است: «جعفر و عبدالله [فرزندان فضل بن امام رضا (ع)] از مدینه روی به ولایت دارالمرز نهادند و چون به موضع رودبار قصران رسیدند در ده لالان ایشان را شهید کردند». همچنین در نسخه‌ی «ب»، صفحه‌ی ۱۰۱ آمده است که «فضل را دو فرزند بود جعفر و عبدالله» و در صفحه‌ی ۱۰۳ آمده است که «جعفر و عبدالله را در موضع لالان شهید کردند». حال آیا می‌توانیم به بحر‌الانساب‌ها اعتماد کنیم؟ پس مقبره‌ی جعفر کجاست؟ آیا هر دو در یک جا مدفون هستند؟ در این صورت، چرا امامزاده فقط یک اسم دارد؟ آیا بر اثر گذشت زمان، نام این امامزاده یا نمونه‌های مشابه دچار دگرگونی شده است؟

لازم به یادآوری است که در نسخه‌ی خطی *جغرافیای دره‌ی رودبار قصران* آمده است که «امامزاده‌ای در اینجا [لالان] مدفون است معروف به امامزاده عبدالله و در کوه ورزا [شمال روستای لالان] امامزاده دیگری است مشهور به امامزاده جعفر، و این هردو برادر و از اولاد حضرت موسی‌الکاظم هستند» (کریمان، ۱۳۵۶: ۴۷۷/۱ و ۴۸۸).

۴-۵. امامزاده محمد شمشک

این بنا در مرکز روستای شمشک پایین، شرق امامزاده اسماعیل واقع است (شکل ۶). در زیارتنامه‌ی امامزاده آمده است: «سید محمدبن عبدالله بن امام علی‌النقی بن امام محمدتقی (ع)» (پازوکی، ۱۳۸۲: ۴۰۰). توضیحات این امامزاده به همراه امامزاده محمود دربندسر آمده است.

شکل ۶: امامزاده محمد شمشک

(پازوکی، ۱۳۸۲: ۴۰۱)

۵-۵. امامزاده محمود دربندسر

این امامزاده در جنوب غربی روستای دربندسر قرار دارد (شکل ۷). به باور اهالی منطقه، امامزاده محمود، با توجه به نسب‌نامه‌ی «شاهزاده محمودبن امامزاده عبدالله بن امام علی‌النقی (ع)» (آقاشریف، [بی‌تا])، برادر امامزاده محمد شمشک است.

در زیارتنامه‌ی امامزاده محمد آمده است: «سید محمد بن عبدالله بن امام علی النقی بن امام محمد تقی (ع)». در *منتهی الآمال* تعداد فرزندان امام علی النقی (ع) پنج دختر و پسر به نام‌های ابو محمد الحسن الامام (ع)، حسین، محمد، جعفر و علیه ذکر شده است (قمی، ۱۳۶۸: ۱۰۰۱). نام این افراد در *اعلام‌الوری* نیز آمده است (طبرسی، ۱۳۹۰: ۴۸۴). در *ارشاد مفید* آمده است که حضرت هادی پنج فرزند داشت: ابو محمد حضرت امام حسن عسکری که امام بود، پس از او و حسین، محمد، جعفر و دختری به نام عایشه. مناقب می‌نویسد که فرزندان امام [علی النقی] یکی حضرت امام حسن عسکری و دیگری حسین، محمد، جعفر کذاب و دخترش علیه بودند (مجلسی، ۱۳۶۴: ۲۰۵/۵۰-۲۰۶). در *تاریخ‌گزیده* آمده است: «از او [علی النقی] چهار پسر ماند: حسن عسکری، جعفر، ابوابراهیم، اسماعیل / خالد و یک دختر آمده بود (مستوفی، ۱۳۶۴: ۲۰۶). در *تهذیب حدائق‌الالباب* نیز نام همین چهار فرزند آمده است (شریف، ۱۴۳۱: ۳۱۱-۳۱۳). اهالی منطقه عقیده دارند که امامزاده محمد و شاهزاده محمود برادرند؛ اما بر اساس منابع مختلف، اصلاً نامی از عبدالله به‌عنوان فرزند امام علی النقی دیده نمی‌شود. در نسخه‌ی «الف» *بحر‌الانساب* آمده است که امام علی النقی (ع) شش فرزند داشته‌اند: «امام حسن عسکری، محمد، حسین، عبدالله، زید و موسی» (صفحه‌ی مقابل ۹۸). همین اسامی در نسخه‌ی «ج» نیز تکرار می‌شوند (صفحه‌ی ۱۱۱).

شکل ۷: امامزاده محمود دربندسر

(پازوکی، ۱۳۸۲: ۴۰۶)

عبدالله چهار فرزند داشته است: «سام، لام، محمود و محمد» («الف»: ۹۸؛ «ب»: ذیل مجلس دهم زندگانی امام علی النقی؛ «ج»: ۱۱۱؛ «د»: ۱۵۷). در نسخه‌ی «الف» آمده است: فرزندان عبدالله «مدتی در ری به تقیه سپری کردند و سپس رو به سمت دارالمرز رستمدر نهادند و چون [به] رودخانه اوز [آور؟] رسیدند، محمود را میان دو رودخانه شهید کردند و محمود را در موضع سراس [؟] شهید کردند [محمود دوبار تکرار شده و نامی از محمد نیست].» در نسخه‌ی «ب» چنین آمده است: «چون به رودبار دربندک رسیدند محمد را در موضع سراس شهید کردند و محمود را در رودخانه‌ی باغور [؟] شهید کردند.» در نسخه‌ی «ج» آمده است که فرزندان عبدالله مدتی در ری به تقیه زندگی کردند [...] محمد را بر دره‌ی بندک و محمود را در رودخانه‌ی آور شهید کردند (صفحه‌ی ۱۱۲) و در نسخه‌ی «د» آمده است که فرزندان در ری به تقیه بودند و سپس «رو به همدان نهادند و چون به رودبار دربندک رسیدند، محمد را در موضع سراس شهید کردند و محمد را در رودخانه‌ی غور/نمور شهید کردند» (صفحه‌ی ۱۵۹). اگر مبنا را بر صحت فرضی بحرالنسابها قرار دهیم، ظاهراً این دو برادر (محمد و محمود) در موضع رودبار دربندک (احتمالاً صورت قدیمی دربندسر) شهید شده‌اند؛ اما ذکر مسیر حرکت این برادران از ری، یک بار به رستمدر (در شمال) و بار دیگر به همدان (در غرب)، نمایانگر یکسان نبودن این نسخ است. از سوی دیگر، در این نسخه‌ها آمده است که یکی از فرزندان محمدبن امام علی - النقی، اسکندر است که پذیرفتنی نیست («د»: ۱۵۹) یا نام‌های «سام» و «لام» و «نعمت‌الله» و «عنایت‌الله» فرزندان حسین بن امام علی النقی (ع) («د»: ۱۱۱) که جدیدتر از نام‌های قرون اولیه‌ی اسلامی هستند.

۶-۵. امامزاده میرسلیم میگون

این بنا در شرق شهر میگون و غرب جاده‌ی اوشان به شمشک قرار دارد (شکل ۸). برخی منابع، وی را از نوادگان امام موسی کاظم (ع) می‌دانند (نجفی، ۱۳۹۰: ۱۷۵؛ سروقدی، ۱۳۸۶: ۱۶۲)؛ اما در دفترک اوقاف آمده است: «بنا بر شجره‌نامه‌ی منصوب در بقعه: امامزاده سید میرسلیم بن احمد بن حسن بن امام حسن بن علی بن ابی‌طالب، چون هشام بن

عبدالملک امام باقر را به شهادت رساندند و قصد اولاد او را داشتند، اولاد علی به سوی ایران و دماوند و لواسان پناه گرفتند. امامزاده میرسلیم در سال ۱۶۵ق در میگون به مرگ طبیعی رخت از دنیا بر بسته‌اند» (آقاشریف، [بی تا]، نقل از بحر الانساب: ۳۵).

شکل ۸: امامزاده میرسلیم میگون
(پازوکی، ۱۳۸۲: ۳۸۵)

انتساب وی به عنوان نواده‌ی امام کاظم (ع) (نجفی، ۱۳۹۰: ۱۷۵؛ سروقدی، ۱۳۸۶: ۱۶۲)، با توجه به تکرر فرزندان و نوادگان امام کاظم (ع) محتمل است. در نسخه‌های بحر الانساب آمده است که امام کاظم (ع) دارای چهار همسر دائمی و هفتاد همسر متعه بوده است و دوازده هزار گهواره‌ی زرین از پس و پیش امام بر شتران بار می کردند («الف»: ۷۰-۷۱). هر چند بر اساس منابع، امام کاظم (ع) در میان دیگر معصومین بیشترین تعداد فرزند را داشته‌اند، این مطلب بسیار اغراق آمیز است. در انتساب صاحب این بقعه به نوادگان امام حسن مجتبی (ع)، باید بگوییم که بر اساس منابع، حسن بن امام حسن (ع) مشهور به «حسن مثنی» فرزندی به نام «احمد» نداشت. در تهذیب حدائق الالباب فرزندان حسن مثنی بن امام حسن (ع) «محمد»، «حسن [مثلث]»، «داود»، «جعفر»، «ابراهیم الغمر» و «عبدالله محض» یاد شده‌اند (شریف، ۱۴۳۱: ۱۲۱-۱۴۵). در عمده الطالب نیز این اسامی، به استثنای

محمد، دیده می‌شود (ابن‌عنه، ۱۳۸۱: ۱۰۱). در *منتهی‌الآمال* نیز تعداد فرزندان دختر و پسر حسن مثنی، ده تن ذکر شده‌اند که پنج پسر و پنج دختر بوده‌اند. نام پسران، همان پنج نام موجود در *تهذیب حدائق‌الالباب* است (قمی، ۱۳۶۸: ۳۰۱)؛ بنابراین انتساب این فرد به احمد نامی با عنوان فرزند حسن (مثنی) بن امام حسن (ع) نادرست است.

در *بحر‌الانساب*‌ها آمده است: حسن بن امام حسن (ع) چهارده فرزند داشته است که از جمله‌ی آن‌ها، احمد است («الف»: مقابل ۲۴؛ «ج»: ۳۰). در ادامه آمده است که احمد بن حسن بن امام حسن (ع) سه فرزند به نام‌های «سلیم»، «حکیم» و «حلیم» داشته‌اند («الف»: ۲۴ و مقابل ۲۴). در نسخه‌ی دیگر نام فرزندان وی «سلیم»، «کلیم» و «حلیم» آمده است («ج»: ۳۰)؛ بنابراین در اینجا برخی از نام‌ها جابه‌جا شده‌اند که نشان‌دهنده‌ی اشتباه در کتابت است. درباره‌ی شهادت آنان در نسخه‌ی «الف» آمده است: «اما سلیم و حکیم و حلیم به ولایت شیروان افتادند و چون به شماخی رسیدند آنان را شهید کردند» («الف»: مقابل ۲۷). در نسخه‌ی دیگر آمده است که «امام سلیم و حکیم [کلیم؟] و حلیم در ولایت شیروان افتادند و چون به شهر شماخی رسیدند، ایشان را شهید کردند» («ج»: ۳۳-۳۴).

شماخی یکی از قصبات شروان یا شیروان در دربند قفقاز است. یاقوت می‌نویسد: «شماخی: بفتح أوله، و تخفیف ثانیه، و خاء معجمة مکسورة، و یاء مثناة من تحت: مدینه عامرة و هی قصبه بلاد شروان فی طرف اران تعدّ من أعمال باب‌الأبواب و صاحبها شروانشاه أخو صاحب الدربند» (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ۳/۳۶۱). همچنین می‌نویسد: «شروان ولایة قصبتهما شماخی و هی قرب بحر‌الخزر» (همان: ۳۳۹). مشخص نیست که محقق محترمی که از صفحه‌ی ۳۵ *بحر‌الانساب* به‌عنوان منبع استفاده کرده است، نسخه‌ی کدام سال را دیده است؟ همچنین در نسخه‌های *بحر‌الانساب*، ملازمت واژه‌ی «شماخی» و ناحیه‌ی «شیروان / شروان» کاملاً مشخص است و اشتباه گرفتن کلمه‌ی «شروان / شیروان» با کلمه‌ی «شمران / شمیران» درست نیست.

۷-۵. امامزاده اسماعیل شمشک

این امامزاده در غرب روستای شمشک پایین و ۱۵۰ متری امامزاده محمد قرار دارد (شکل ۹). نسب این امامزاده بدین شرح است: «اسماعیل بن فضل بن علی بن موسی الرضا» (سروقدی، ۱۳۸۶: ۱۵۷).

درباره‌ی انتساب فضل به فرزندی امام رضا (ع) در بخش امامزاده عبدالله لالان سخن گفتیم. تمامی بحرالنساب‌ها، از دو فرزند فضل بن علی بن موسی الرضا به نام‌های «جعفر» و «عبدالله» سخن رانده‌اند («الف»: مقابل ۹۱؛ «ب»: بخش احوال امام رضا، صفحه‌ی سیزدهم بعد از آن؛ «ج»: ۱۰۱)؛ اما هیچ‌جا از «اسماعیل»، فرزند امام رضا (ع)، نام برده نشده است و به‌همین دلیل، نسب این امامزاده درست به نظر نمی‌رسد.

شکل ۹: امامزاده اسماعیل شمشک

(پازوکی، ۱۳۸۲: ۴۰۲)

۸-۵. امامزاده ابراهیم آبنیک

روستای آبنیک در فاصله‌ی دوازده کیلومتری شمال فشم قرار دارد. این امامزاده در شمال غربی روستای آبنیک و در غرب رودخانه‌ی کلارود واقع شده است (شکل ۱۰).

شکل ۱۰: امامزاده ابراهیم آبنیک، دید از سمت امامزادگان طیب و موسی
(نگارندگان)

۹-۵. امامزاده طیب آبنیک

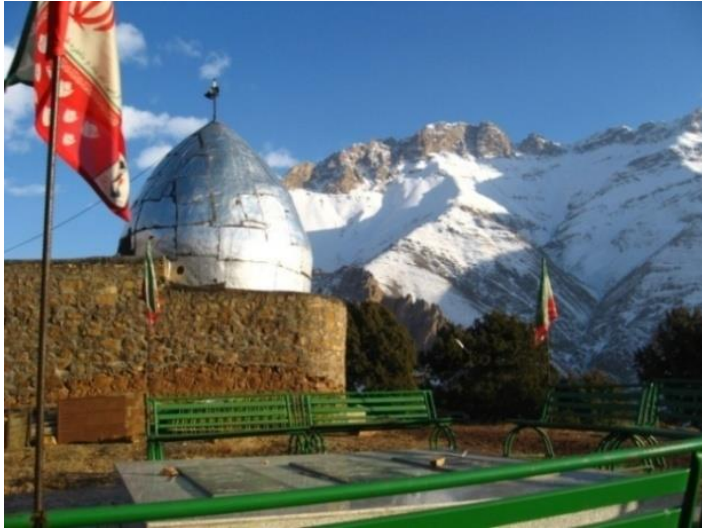
این بقعه در جنوب روستای آبنیک و پایین دست بقعه‌ی امامزاده موسی قرار گرفته است
(شکل ۱۱).

شکل ۱۱: امامزاده طیب
(نگارندگان)

۱۰-۵. امامزاده موسی آبنیک

این بقعه نیز در روستای آبنیک، در جنوب غربی و بالادست امامزاده طیب و در بالای کوه واقع است (شکل ۱۲).

شکل ۱۲: امامزاده موسی آبنیک
(نگارندگان)

در کتاب آثار تاریخی شمیران آمده است: «در فهرست بقاع متبرکه‌ی اداره‌ی کل اوقاف ایران، صفحه‌ی ۱۹ آمده است: "امامزاده ابراهیم در لواسان دفن شده است" (پازوکی، ۱۳۸۲: ۳۵۸). حجت‌الاسلام ذبیح محلاتی در اختران تابناک آورده است: «امامزاده ابراهیم در قلعه‌ی آبنیک لواسان دفن گردیده» (محلاتی، ۱۳۶۱: ۶۸/۲). سید مرتضی اعلم‌الهدی [علم‌الهدی] در صفحه‌ی ۶۵ کنزالانساب نوشته است: «امامزاده ابراهیم بن امام رضا (ع) با دو فرزندش به نام‌های [موسی و طیب از شهر بغداد به ولایت رودبار قصران رهسپار شده و هنگامی که به دهستان آبنک رسیدند، شهید شدند». ابومخنف در صفحه‌ی ۱۱۸ کتاب بحرالانساب نوشته است: «امامزاده ابراهیم بن علی بن موسی الرضا علیه‌السلام با دو فرزند خود، موسی و طیب از بغداد، روی به ولایت ری نهادند و چون به موضع آبنک رسیدند، به درجه‌ی شهادت نایل شدند». در صفحه‌ی ۶۵ نسخه‌ی خطی

آستان قدس رضوی نوشته شده است: «امامزاده ابراهیم و موسی و طیب از بغداد رو به ولایت ری نهادند و مدتی در آنجا زیست کردند. این دو فرزند با پدرشان ابراهیم سپس روی به ولایت رودبار قصران نمودند و چون به روستای اونک رسیدند، آنان را به فیض شهادت در آوردند». نسب این امامزادگان بر مبنای شجره‌نامه‌ای است که نزد یکی از معتمدین روستا نگهداری می‌شود (پازوکی، ۱۳۸۲: ۳۵۸-۳۵۹).

این امامزادگان را در چند منبع، به‌عنوان فرزند (ابراهیم) و نوادگان (طیب و موسی) امام رضا (ع) نوشته‌اند (پازوکی، ۱۳۸۲: ۳۵۸-۳۵۹؛ آقاشریف: [بی‌تا]؛ سروقدی، ۱۳۸۶: ۱۵۸ و ۱۶۳). در میان فرزندان آن که به آن حضرت نسبت داده می‌شوند، نام ابراهیم نیز آمده است. منابعی که از این سه تن به‌عنوان فرزند و نوادگان امام رضا (ع) یاد کرده‌اند، بیشتر به بحر الانساب/کنز الانساب، نسخه‌ی خطی آستان قدس رضوی، فهرست بقاع متبرکه‌ی اداره‌ی کل اوقاف ایران و کتاب شیخ محلاتی ارجاع داده‌اند. ادبیات به کار رفته نشان می‌دهد که به احتمال فراوان، منابع مذکور (حتی منابع دیگر) به یکدیگر ارجاع داده‌اند که نهایتاً این ارجاعات به همان بحر الانساب‌ها برمی‌گردد.

گفتیم که مرحوم محلاتی در *اختران تانباک یا کشف الکواکب* آورده است: «امامزاده ابراهیم در قلعه‌ی آبنیک لواسان دفن گردیده». کتاب مذکور دو جلدی است. جلد اول (چاپ ۱۳۴۹) شامل ذکر فرزندان امام کاظم و انساب شاهان صفوی و ... است (محلاتی، ۱۳۴۹: ۲۹، ۳۰ و ۹۴) و در جلد دوم (چاپ ۱۳۶۱) که جمله‌ی مربوط به امامزاده ابراهیم آبنیک به آن ارجاع داده شده، جمله‌ی مذکور دیده نشد. در آنجا نویسنده‌ی کتاب ضمن برشمردن امامزادگان حومه‌ی تهران در لواسانات اضافه می‌کند: «امامزاده ابراهیم ارنگه» (محلاتی، ۱۳۶۱: ۶۸)؛ اما به جمله‌ی مذکور در نسب‌نامه مبنی بر «امامزاده ابراهیم و قلعه‌ی آبنیک» برخورد نشد. شاید این جمله در نسخه‌های دیگر موجود باشد؛ اما حتی به فرض وجود آن، آقای محلاتی با استناد به چه منبعی، بقعه‌ای را با نام «امامزاده ابراهیم» یاد کرده است؟

از منطقه‌ی «ارنگه/ارنگه» در نسخه‌های *بحر الانساب* نام برده شده است (نسخه‌ی «ب»): بدون شماره‌ی صفحه). منطقه‌ی ارنگه در بخش شمال‌غربی و مغرب قصران شمالی واقع

است (کریمان، ۱۳۵۶: ۲۶/۱)، در دره‌ی وسطای رود کرج قرار گرفته است و حتی به عنوان «ارنگه‌ی ری» در شمال غربی ری نام برده می‌شود (همان: ۲۹). در کتاب *بدایع‌الانساب*، در توضیح امامزاده داود، ناحیه‌ی فرحزاد در منطقه‌ی کن و سولقان، واقع در شمال غرب تهران آمده است: «امامزاده داود بن عماد بن جعفر بن نوح بن ... ابراهیم بن حسن مثنی بن امام حسن (ع)» و در ادامه آمده است: «ابراهیم، برادر این داود، در یکی از دهات ارنگه است» (*بدایع‌نگار لاهوتی*، ۱۳۱۹: ۳۰). احتمالاً منظور محلاتی از امامزاده ابراهیم، بقعه‌ی منطقه‌ی ارنگه است.

در بررسی نسخه‌های *بحر‌الانساب*، آمده است: «ابراهیم بن حضرت علی بن موسی الرضا با دو فرزند خود طیب و موسی از بغداد روی به ولایت ری نهادند و چون به موضع آبنک رسیدند، ایشان را شهید کردند» («الف»: مقابل ۹۱). در نسخه‌ی «ج» آمده است: «ابراهیم [بن امام رضا] با دو فرزند را [طیب و موسی] در رودبار قصران به موضع آبنک شهید کردند» («ج»: ۱۰۳). در کتاب *زندگانی حضرت امام موسی کاظم (ع)* (ترجمه‌ی جلد ۴۸ *بحار‌الأنوار*) آمده است:

در قوچان زیارتگاه بزرگی است که معروف به سلطان ابراهیم، پسر علی بن موسی الرضا (ع) است، از چیزهای عجیبی که در این زیارتگاه وجود دارد، چند ورقی از قرآن مجید است، به خط بایسنقرین شاهرخ پسر امیر تیمور گورکانی. می‌گویند نادر شاه افشار از سمرقند آن‌ها را به این زیارتگاه منتقل کرده هر صفحه در حدود یک متر و خورده‌ای طول دارد و عرض آن در حدود شصت سانتی متر است. طول هر خط حدود ۴۵ سانتی متر و عرض آن حدود پنج بند انگشت است. بین دو خط در حدود ۱۰ سانتی‌متر فاصله است با قلم درشت به عرض سه انگشت نوشته شده. وقتی ناصرالدین شاه قاجار سفر به خراسان نمود برای زیارت رضا (ع) دو ورق آن را به تهران آورد و در موزه‌ی مخصوص شاهنشاهی قرار داد (مجلسی، ۱۳۵۵: ۲۸۸/۴۸).

این بخش قاعدتاً توسط مترجم کتاب افزوده شده است. وجود بقعه‌ای با نام مشابه «ابراهیم بن امام رضا (ع)» در جایی غیر از آبنیک رودبار قصران، احتمال مواجهه با بقاع دیگر، با اسم‌های مشابه را افزایش می‌دهد؛ همان‌گونه که در شهر ری نیز چند امامزاده با نام ابراهیم و از نوادگان امام کاظم (ع) وجود دارند. در کتاب *امامزاده‌های ایران*، از امامزاده ابراهیم از نوادگان امام کاظم (ع)، در روستای اندرمان [جنوب تهران] و

امامزادگان سید ابراهیم و سید اسماعیل، از نوادگان امام کاظم (ع) در شرق کهریزک، در محله‌ی قلعه شیخ یاد شده است (نجفی، ۱۳۹۰: ۱۴۹).

۱۱-۵. امامزاده محمدباقر رودک

امامزاده محمدباقر در انتهای جنوبی روستا، در ضلع غربی دره‌ی زیارت قرار دارد (شکل ۱۳). در نوشته‌ی داخل بقعه آمده است: «هجرت امامزاده محمدباقر از سرزمین حجاز و مدینه‌الرسول (ص) همراه با بانوی بزرگوار اسلام، حضرت معصومه (س) به ایران جهت دیدار و پیوستن به حضرت امام رضا (ع) در زمان حکومت عباسی صورت گرفت...».

شکل ۱۳: امامزاده محمدباقر رودک
(نگارندگان)

در منابع بررسی شده به غیر از بحر الانساب‌ها، با نام «محمدباقر» به عنوان فرزند امام کاظم (ع) روبه‌رو نشدیم. در نسخه‌ی «الف» آمده است: «اما محمدباقر بن حضرت امام

موسی‌الکاظم و برادران فضل، علی و اسماعیل، بعد از هزیمت از ساروقمش^۱ روی به کوهپایه‌ای نهادند و به رودبارقصران در موضع رودک رسیدند. چهارصد کدخدای در آن ده بودند که بیشترین دشمن اهل بیت بودند» («الف»: مقابل ۷۴). سپس داستان جدا شدن برادران، ماندن محمدباقر در رودک، نحوه‌ی شهادت و معجزات ایشان آمده است (همان: ۷۴). همین جریان در نسخه‌ی «ج» نیز با اندکی تفاوت در نام‌جای‌ها و نوع معجزات، تکرار شده است («ج»: ۸۶ و ۸۷).

۶. بررسی و تحلیل یافته‌ها

نام و تعداد فرزندان و نوادگان امام کاظم (ع) در منابع زیادی آمده است که تفاوت‌هایی نیز با یکدیگر دارند؛ مثلاً در عمده‌الطالب، تعداد فرزندان امام کاظم (ع) شصت نفر (۲۳ پسر و ۳۷ دختر) ذکر شده است (ابن‌عنه، ۱۳۸۱: ۱۹۶-۱۹۷)، در تاریخ یعقوبی فرزندان آن حضرت ۴۱ تن (۱۸ پسر و ۲۳ دختر) ذکر شده است (الیعقوبی، [بی‌تا]: ۴۱۵) و صاحب سراج‌الانساب فرزندان آن حضرت را شصت تن می‌داند.^۲

یازده امامزاده از هفده امامزاده‌ی رودبارقصران، متعلق به فرزندان و نوادگان امام کاظم (ع) است که حدود ۶۵ درصد امامزادگان را شامل می‌شود. هرچند مطالعات اسنادی و میدانی، صحت این نسبت‌ها را با تردید مواجه می‌کند، بررسی‌ها نشان می‌دهند که امام کاظم (ع) بیشترین فرزند و نواده را در میان امامان داشته است.

در مطالعه‌ی کتاب بحرالانساب، کنزالانساب، بهره‌الانساب و نام‌های مشابه منتسب به ابومخنف لوط‌بن یحیی خزاعی و یا کتاب‌هایی که ترجمه‌ی فارسی آن به سید مرتضی علم‌الهدی منسوب است، باید احتیاط کنیم؛ زیرا در میان آثار ابومخنف، نامی از این

۱. در زمان ارغون شاه مغول (۶۸۳-۶۹۰ق) کوشکی را در مرغزاری در منطقه‌ی لار و پای کوه دماوند ساختند که در عصر تیمور به آن مرغزار، سارق‌قمش گفته می‌شد (کریمان، ۱۳۵۶: ۳۹۰/۱-۳۹۱). همین نکته اطلاق این اصطلاح را به ادوار اولیه‌ی اسلامی منتفی می‌کند.

۲. نک: کیاغیلانی، ۱۴۰۹: ۷۲؛ زورقانی، ۱۴۰۹: ۱۰-۲۲؛ طبرسی، ۱۳۹۰: ۴۲۲؛ حسینی نجفی، ۱۴۱۹: ۶۴؛ مستوفی، ۱۳۶۴: ۲۰۴-۲۰۵؛ ابن‌شهر آشوب، [بی‌تا]: ۳۲۴؛ قمی، ۱۳۶۸: ۸۲۳؛ مجلسی، ۱۳۵۵: ۲۷۰؛ بحرالعلوم گیلانی، ۱۳۷۸: ۱۳۵-۱۳۶؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۸۱؛ شریف، ۱۴۳۱: ۲۸۰-۳۰۰.

کتاب‌ها دیده نمی‌شود و علم‌الهدی نیز عرب‌زبان بود و فارسی نمی‌دانست. این موارد استناد به این نسخ را با تردید مواجه می‌کند.

در این نسخ، موارد غیرمتعارف که در کتب معتبر دیده نشده‌اند، کم نیستند؛ مثلاً به تعداد دوازده هزار گهواره‌ی فرزندان امام کاظم اشاره شده است (بحرالانساب قرن ۱۲ق، برگ ۵۶) یا اینکه آن حضرت دارای چهار زن و ۷۲ صیغه بوده است (نسخه‌ی قرن ۱۳، دانشگاه تهران: ۱۲۲). در ابتدای نسخه‌ی «الف» آمده است که کاتب این کتاب «امام صادق و امام حسن عسکری بوده‌اند و این کتاب مدتی در مسجدالاقصی بوده است و در سال ۶۵۰ق، سید ابوطاهر بن جعفر بن عمران بن موسی بن امام محمد تقی (ع) با خود به ولایت عجم آورد و در سبزواری گذشت. این کتاب به لفظ عرب بود و علم‌الهدی به لسان فارسی ذکر کرد، تا نام امامزادگان و سیدزادگان ... در روی زمین پوشیده نماند». انتساب کتابت آن به امام صادق (ع) و امام حسن عسکری (ع) درست نیست.

کهن‌ترین نسخه‌ی بحرالانساب که آن را بررسی کردیم، مربوط به سال ۱۰۷۴ق (قرن یازدهم ق) است (موجود در کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران). نسب‌نامه‌ی دیگر بنابر نوشته‌ی اول آن، به قرن هشتم یا نهم ق تعلق دارد (موجود در کتابخانه‌ی مجلس) که نشر و مطالب آن با آثار موسوم به بحرالانساب تفاوت دارد. نسخه‌ی دیگری با نام بحرالانساب به زبان فارسی در مشهد نگهداری می‌شود که به محمدجعفر بن حسین مکی (قرن دهم ق) منسوب است و در تاریخ بیستم ربیع‌الثانی ۱۰۱۹ق با خط نستعلیق و توسط خواجه اسماعیل بن عبدالوهاب نوشته شده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۴۱۳). قدیمی‌ترین نسخه‌ی عربی بحرالانساب نیز مربوط به قرن یازدهم (۱۰۵۶ق) و به خط نسخ است که در قم، مرکز احیاء، نگهداری می‌شود (همان). بنابراین، قدیمی‌ترین نسخه‌های بحرالانساب در دسترس نگارندگان، متعلق به قرن یازدهم است. احتمالاً رسمی شدن شیعه در عصر صفوی و آغاز کتابت این نسخه‌ها قرابتی معنادار دارند.

حسین کریمان در کتاب قصران، ضمن شرحی بر ناحیه‌ی شکرآب، امامزادگان این منطقه «سید زاهد و سید طاهر، ملقب به سید امیر بن سید زین‌العابدین بن سید حسن بن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی‌طالب (ع)» را بررسی و نسب آنان را تحلیل کرده است.

زیارتنامه‌ی بقعه، این افراد را از نسل زید، پسر امام سجاد (ع)، می‌داند؛ اما زید فرزندی به نام حسن نداشت و براساس منابع، فرزند ایشان حسین نام داشت که فرزندانش به ری آمده بودند. وی به دلایلی نتیجه می‌گیرد که این دو نفر (در شکرآب) از داعیان حسن بن زید (داعی کبیر) بوده‌اند؛ دلایلی مانند داشتن لقب امیر و اینکه این لقب از جانب یک مقام مقتدر غیر از بنی عباس صادر شده بود، وجود این بقاع در حوزه‌ی حکومتی علویان طبرستان، وجود مراکز زرتشتی در منطقه، امکان تضمین اقتدار یک سید در منطقه تنها از سوی مقامی مقتدر، حضور کنونی سادات در منطقه و ... (کریمان، ۱۳۵۶: ۳۰۴-۳۰۵).

وجود لقب میر [امیر] در زیارتنامه‌ها، برای امامزاده شاهزاده حسین امامه بالا (میرعلی بن شمس‌الدین) و امامزاده میرسلیم در میگون، انتساب ایشان به داعیان زیدی را محتمل می‌کند؛ به ویژه در زیارتنامه‌ی امامزاده میرسلیم، قلت و سایط در سلسله نسب، این احتمال را بیشتر می‌کند. تاریخ‌ها نیز از مهاجرت سادات در زمان حاکمیت حسن بن زید، به قلمروی علویان طبرستان خبر می‌دهند که قصران (داخل) نیز جزو آن بوده است (آملی، ۱۳۴۸: ۹۰-۹۱؛ ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰: ۲۲۹-۲۳۳؛ مرعشی، ۱۳۶۱: ۲۱۲).

۷. نتیجه‌گیری

۱. منبع اساسی نسب‌شناسی امامزادگانی چون شاهزاده حسین امامه بالا، امامزاده نور امامه پایین، امامزاده محمد شمشک و محمود دربندسر، امامزادگان ابراهیم و طیب و موسی آبنیک و امامزاده محمدباقر رودک، نسخه‌ی بحرالانساب/کنزالانساب است.
۲. از یک سو، برخی از این امامزادگان تنها به وسیله‌ی بحرالانساب‌ها به امام موسی‌الکاظم منتسب می‌شوند و از سوی دیگر، در این نسخه‌ها نکات متناقض و دور از واقعیت دیده می‌شود؛ برای نمونه برخی نسخ به ابومخنف منتسب هستند و برخی ترجمه‌ی فارسی علم‌الهدی هستند؛ در حالی که ابومخنف مقدم بر عصر زندگی امام کاظم (ع) بوده است و علم‌الهدی فارسی نمی‌دانسته است.

۳. اشتباه در خوانش کلمات و نام‌جای‌ها، باعث نسبت دادن موقعیت یک امامزاده به منطقه‌ای دیگر شده است. امامزاده میرسلیم میگون و خوانش شمران/ شمیران به جای شروان/ شیروان نمونه‌هایی از این اشتباهات هستند.
۴. در مورد امامزاده اسماعیل شمشک، فرزند فضل‌بن امام رضا، باید بگوییم که هیچ‌یک از منابع فضل را فرزند امام رضا (ع) نمی‌دانند. بحرالانساب‌ها نیز با اینکه از فضل‌بن علی‌الرضا یاد کرده‌اند، نامی از اسماعیل، فرزند فضل نیاورده‌اند.
۵. در این منطقه، فرزند مستقیم امام کاظم (ع) دیده نمی‌شود؛ زیرا در آثار بزرگانی مانند شیخ طبرسی، شیخ مفید، ابن شهر آشوب، مجلسی و ... ذکری از آن‌ها به میان نیامده است.
۶. وجود نام‌های مشابه در نقاط مختلف، مانند امامزاده ابراهیم، فرزند امام رضا در آبنیک و قوچان، تشخیص نسب این امامزادگان را مشکل می‌کند.
۷. وجود لقب میر در نام امامزادگانی چون «میرسلیم» میگون و شاهزاده حسین (میرعلی‌بن شمس‌الدین)، احتمالاً انتساب آن‌ها را به علویان زیدی نشان می‌دهد.
۸. وجود نام‌های ایرانی یا اصطلاحات فارسی فراوان و مختص یک برهه‌ی زمانی در نسخ بررسی شده، مانند جمشیدکیا، سپهسالار، موسی‌کیا، حاجی‌رضا، عزیزالله، حبیب‌الله، عمادالدین و قوام‌الدین، نشان‌دهنده‌ی تغییرات این متون در طول زمان است.
۹. با توجه به یادکردن بحرالانساب از شهادت تعدادی از فرزندان و نوادگان زن منسوب به امام کاظم (ع) در ایران، منتسب نبودن هیچ‌یک از این آرامگاه‌ها به بانویی از سادات، تعجب‌آور است.
۱۰. تغییر نام‌های برخی از این مقابر احتمالاً دلایل سیاسی داشته است. در این میان، حمله‌ی مغولان و پیامدهای فاجعه‌بار آن را نباید فراموش کنیم.

۱۱. وجود قبور مردم عادی در اطراف این بقاع، بستن دخیل به نشانه‌ی ارادت و امید شفاعت از سوی صاحب مقبره، نشان‌دهنده‌ی جایگاه والای مذهبی آن‌ها است که طی قرن‌ها اعتبار خود را نزد مردم حفظ کرده‌اند. این موضوع، احتمال انتساب صاحب بقعه به امامان شیعه را بیشتر می‌کند.

۱۲. ممکن است برخی از این بقعه‌ها به یک پیر یا مرشد دارای شأن و منزلت متعلق باشند که پس از مرگشان بارگاهی برای آن‌ها ساخته‌اند و کم‌کم به زیارتگاه بدل شده است. احتمالاً گذر زمان سبب فراموشی نام آن‌ها و تبدیل شدن آن‌ها به امامزاده/شاهزاده شده است.

۱۳. با توجه به حضور آیین زرتشت و وجود آثار آن در مناطقی چون شکرآب، احتمال تغییر نام و کاربری آن‌ها با ورود اسلام، تقویت می‌شود.

۱۴. می‌گویند که رؤیاهای صالحه‌ی اهالی، مانند روایت شخصی درباره‌ی امامزادگان سید زاهد و سید طاهر شکرآب (آقاشریف، [بی‌تا])، از دلایل انتساب این بقاع به معصومین است. البته نمی‌توانیم فقط به دلیل یک رویا، نام یا لقبی را به کسی یا جایی نسبت دهیم.

در پایان باید بگوییم که هیچ‌یک از مقابر منطقه به شکل مستند، قابل انتساب به اخلاف امام موسی‌الکاظم (ع) نیستند. با توجه به شرایط خاص منطقه و حضور علویان زیدی در قرن سوم، ممکن است برخی از آن‌ها به امرا و داعیان زیدی متعلق باشند. همچنین، برای برخی از سادات مهاجر به ناحیه‌ی مذکور که به دست مخالفان شهید شده‌اند یا به مرگ طبیعی از دنیا رفته‌اند، گنبد و بارگاهی توسط بازماندگان و ارادتمندان آن‌ها ساخته شد که به دلیل اشتباه در ضبط برخی کلمات و شباهت نام‌ها (عبدالله با عبیدالله، تقی با نقی و ...)، نام این افراد به مرور زمان تغییر کرد.

منابع

- آقاشریف، احمد. [بی تا]. **دفترک اداری اوقاف و امور خیریهی شهرستان**
لواسانات و رودبار قصران.
- آملی، اولیاء الله. (۱۳۴۸). **تاریخ رویان.** تصحیح منوچهر ستوده. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن اثیر جزری. (۱۹۶۵). **الکامل فی التاریخ.** ج ۹. بیروت: دارالصادر.
- ابن اسفندیار، بهاء الدین محمد بن حسن. (۱۳۲۰). **تاریخ طبرستان.** تصحیح عباس اقبال آشتیانی. ج ۱. تهران: چاپخانهی مجلس.
- ابن حوقل، ابوالقاسم. (۱۳۶۶). **سفرنامه‌ی ابن حوقل (ایران در صورہ الارض).** ترجمه و توضیح جعفر شعار. چ ۲. تهران: امیر کبیر.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی. (۱۳۸۱). **معالم العلماء.** نجف اشرف: منشورات المطبعه الحیدریه.
- ابن شهر آشوب، ابی جعفر رشیدالدین محمد بن علی بن شهر آشوب سروری مازندرانی. [بی تا]. **مناقب آل ابی طالب.** تصحیح و تعلیق حاج سیدهاشم رسولی محلاتی. ج ۴. قم: المطبعه العلمیه.
- ابن عنبه، سید جمال الدین احمد بن علی الحسنی. (۱۳۸۱). **عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب.** تصحیح محمد حسن آل الطالقانی. چ ۲. نجف: منشورات المطبعه الحیدریه.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۷۳). **ممالک و مسالک.** ترجمه‌ی محمد بن اسعد بن عبدالله تستری. به کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- **اطلس تهران: تجهیزات شهری و اوقات فراغت در تهران.** (۱۳۴۷-۴۸). تهران: مؤسسه‌ی مطالعات اجتماعی گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۶۸). **مرآة البلدان.** به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث. ج ۴. تهران: دانشگاه تهران.

- بحر العلوم گیلانی، محمد مهدی فقیه محمدی جلالی. (۱۳۷۸). *انوار پراکنده «بررسی تاریخ و زندگانی امامزادگان قم»*. چ ۲. تهران: سیف.
- بدایع نگار لاهوتی (میرزا مهدی خان تفرشی). (۱۳۱۹). *بدایع الانساب فی مدفن الاطیاب*. [بی جا]: چاپخانه‌ی عالی (علی اعلمی).
- بووا، لوسین. (۱۳۶۵). *برمکیان: بروایات مورخین عرب و ایران*. ترجمه‌ی عبدالحسین میکده. چ ۳. تهران: علمی و فرهنگی.
- پازوکی، ناصر. (۱۳۸۱). «معرفی اجمالی شمیران و فهرست آثار تاریخی - فرهنگی آن». *مجموعه مقالات پژوهشی اداره کل میراث فرهنگی استان تهران*. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- پازوکی، ناصر. (۱۳۸۲). *آثار تاریخی شمیران: جغرافیای تاریخی و معرفی محوطه‌های باستانی و بناهای تاریخی و فرهنگی*. تهران: میراث فرهنگی.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله چلبی. (۱۳۷۶). ترجمه‌ی تقویم التاریخ (سال‌شمار وقایع مهم جهان از آغاز آفرینش تا سال ۱۰۸۵ ق). تصحیح میرهاشم محدث. تهران: میراث مکتوب.
- حبیبی، حسن. (۱۳۸۹). *شماری از بقعه‌ها، مرقدها و مزارهای استان تهران و البرز*. جلد اول: اسلام‌دشت، پاکدشت، دماوند، رباط کریم، ساوجبلاغ و شهرری. پژوهش گروهی بنیاد ایران‌شناسی. تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
- ----- (۱۳۸۹). *شماری از بقعه‌ها، مرقدها و مزارهای استان تهران و البرز*. جلد دوم: شهرستان‌های شهریار، فیروزکوه، کرج، نظرآباد و ورامین. پژوهش گروهی بنیاد ایران‌شناسی. تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
- حسینی النجفی، السید محمد بن احمد بن عمیدالدین. (۱۴۱۹). *بحر الانساب المسمی بالمشجر الکشاف لأصول الساده الأشراف*. تحقیق الشریف انس یعقوب الکتبی الحسنی. المدینه المنوره: دارالمجتبی للنشر و التوزیع.
- حکیمیان، ابوالفتح. (۱۳۶۸). *علویان طبرستان*. چ ۲. تهران: الهام.
- حموی، عبدالله بن یاقوت. (۱۹۹۵). *معجم البلدان*. ج ۳. چ ۲. بیروت: دار صادر.

- (۱۸۴۶). **المشترک وضعاً و المفترق صقلاً**. برلین [بی جا].
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۸۰). **تاریخ حبیب‌السیر**. زیر نظر محمد دبیرسیاقی. ج ۲. چ ۴. تهران: خیام.
- درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). **فهرست‌واره‌ی دست‌نوشته‌های ایران (دنا)**. به کوشش مصطفی درایتی. تهران: کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی.
- راینو، ه.ل. (۱۳۱۹). **دودمان علوی در مازندران**. ترجمه‌ی سید محمد طاهری شهاب. ج ۵. [بی جا]: مطبعه‌ی ارمغان.
- زورقانی / الزوارقانی، اسماعیل المروزی. (۱۴۰۹). **الفخری فی انساب الطالبیین**. تحقیق السیدمهدی الرجایی. قم: مکتبه آیت‌الله العظمی المرعشی النجفی العامه.
- ستوده، منوچهر. (۱۳۴۵). **قلاع اسماعیلیه در رشته‌کوه‌های البرز**. تهران: دانشگاه تهران.
- سروقدی، محمدجعفر. (۱۳۸۶). **بقاع منبرکه تهران**. چ ۲. تهران: اداره‌ی کل اوقاف و امور خیریه‌ی استان تهران.
- شریف، ابوالحسن بن محمدطاهر. (۱۴۳۱). **تهذیب حدائق‌الالباب فی الانساب**. تحقیق سید مهدی رجایی. قم: مکتبه سماحه آیت‌الله العظمی المرعشی النجفی الکبری.
- طبرسی، فضل‌بن حسن (امین‌الاسلام). (۱۳۴۹). **زندگانی چهارده معصوم علیهم‌السلام (ترجمه‌ی اعلام‌الوری بأعلام‌الهدی)**. ترجمه‌ی عزیزالله عطاردی قوچانی. تهران: اسلامیه.
- قزوینی، زکریابن محمدبن محمود. (۱۳۷۳). **آثارالبلاد و اخبارالعباد**. ترجمه‌ی جهانگیرمیرزا قاجار. تصحیح و تکمیل میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۶۸). **منتهی‌الآمال**. چ ۶. [بی جا]: مطبوعاتی حسینی.
- کریمان، حسین. (۱۳۵۶). **قصوان**. ج ۱. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- کیاء گیلانی. سید احمدبن محمدبن عبدالرحمن. (۱۴۰۹). **سراج‌الانساب**. زیر نظر سید محمود مرعشی. تحقیق سید مهدی رجایی. قم: کتابخانه‌ی عمومی آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.

- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۳۵۵). **زندگانی حضرت امام موسی کاظم علیه السلام (ترجمه‌ی جلد ۴۸ بحار الأنوار)**. ترجمه‌ی موسی خسروی. چ ۲. تهران: اسلامیه.
- ----- (۱۳۸۰). **زندگانی حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام (ترجمه جلد ۴۹ بحار الأنوار)**. ترجمه‌ی موسی خسروی. تهران: اسلامیه.
- ----- (۱۳۶۴). **زندگانی حضرت جواد و عسکریین علیهم السلام (ترجمه جلد ۵۰ بحار الأنوار)**. ترجمه‌ی موسی خسروی. تهران: اسلامیه.
- محلاتی، ذبیح‌الله. (۱۳۴۹). **اختران تابناک یا کشف الکواکب: زندگانی مشاهیر، امامزادگان و علماء آل ابی طالب**. تحریر و تصحیح محمدجواد نجفی. تهران: اسلامیه.
- ----- (۱۳۶۱). **اختران تابناک (کشف الکواکب)**. تهران: اسلامیه.
- محمودیان، علی اکبر و دیگران. (۱۳۸۱). **اطلس شهرستان شمیران**. تهران: مؤسسه‌ی جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی.
- مرعشی، ظهیرالدین. (۱۳۶۱). **تاریخ طبرستان و رویان و مازندران**. به کوشش محمدحسین تسیحی. چ ۲. تهران: انتشارات شرق.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۴). **تاریخ گزیده**. به اهتمام عبدالحسین نوایی. چ ۳. تهران: امیرکبیر.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). **احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم**. ترجمه‌ی علینقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- نجفی. ضیاءالدین. (۱۳۹۰). **امامزاده‌های ایران (فهرستی کوتاه پیرامون مرقد مطهر بخشی از امامزاده‌های آرمیده در ایران)**. [بی‌جا]: آثار اهل‌البيت.
- یعقوبی. احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب واضح الکاتب العباسی. [بی‌تا]. **تاریخ الیعقوبی**. بیروت: دارصادر.
- **نسخه‌های خطی**

- **نسب‌نامه (ائمه و امامزادگان)**. [بی تا]. نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی مجلس. شماره‌ی ثبت: ۷۸۷۴۳/۱۱۳۸۲، شماره‌ی قفسه: ۹۴۹۲
- **بحرالانساب**. نسخه‌ی خطی جمادی‌الثانی سال ۱۰۷۴ق. شماره‌ی ۲۰۴۵ف. خط نسخ. نسخه‌ی نگاتیوی کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران. برگرفته از نسخه‌ی وقف آستان قدس در سال ۱۳۳۸.
- **بحرالانساب**. نسخه‌ی خطی شماره ۲۲۳ج. خط نستعلیق. قرن ۱۲. کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران.
- **بحرالانساب**. (دانشگاه تهران، شماره‌ی ۳۰۶۴) [ف: ۱۱-۲۰۰۲]. نستعلیق. قرن ۱۳.
- **بحرالانساب**. (۱۲۳۸ق). منسوب به *ابومخنف* / *ابومخنف بن لوط بن یحیی خزاعی* (۱۵۷ق). وضعیت نشر: محمدقلی نوری (میرزا محمدحسین نوری ملقب به خواجه) (۱۲۳۸ق). شماره‌ی نسخه: ۱۴۸۶۷. زبان فارسی. خط نستعلیق. مجموعه‌ی نسخ خطی کتابخانه‌ی مجلس.
- **بهرالانصاب-بحرالانساب**. (۱۲۰۸ق). *ابومخنف* / *ابومخنف*، لوط بن یحیی ازدی کوفی (۱۵۷ق). وضعیت نشر: اول ذی‌قعدة ۱۲۰۸ق. شماره‌ی نسخه: ۷۰۵۴. زبان فارسی. خط نسخ. مأخذ فهرست. ج ۲۵. ص ۶۶. مجموعه‌ی نسخ خطی کتابخانه‌ی مجلس.
- **بحرالانساب-بحرالانساب**. (۲۹ شوال ۱۲۸۳). منسوب به سید مرتضی بن داعی علم-الهدی (قرن ۵۶ق). شماره‌ی نسخه: ۸۰۴۷. زبان فارسی. خط نستعلیق. مجموعه‌ی نسخ خطی کتابخانه‌ی مجلس.
- **بحرالانساب** (قرن ۱۴). منسوب به *ابومخنف*، لوط بن یحیی خزاعی (-۱۵۷ق). شماره‌ی نسخه: ۱۵۲۰۴. نشر: شیخ محمدحسن نجفی فرزند شیخ عیسی لواسانی (قرن ۱۴). زبان فارسی. خط نستعلیق. مجموعه‌ی نسخ خطی کتابخانه‌ی مجلس.
- **ملک‌الکتاب**، محمد بن محمد رفیع، میرزا محمد شیرازی. (۱۳۳۵ق/۱۲۹۶ش). ریاض-الانساب و مجمع‌الاعقاب = بحرالانساب. چاپ سنگی. بمبئی (هندوستان): مطبع داودی. شماره‌ی ثبت در کتابخانه‌ی مجلس: ۱۱۶۷۹.